

Çakmak, Hasan. (2022). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk-Afgan İlişkileri Bağlamında *Sebilürreşad*’da Yayımlanan Yedi Bölümlük Bir Seri ve Düşündürdükleri”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (1), 115-130.

Araştırma Makalesi

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TÜRK-AFGAN İLİŐKİLERİ
BAğLAMINDA *SEBİLÜRREŞAD*’DA YAYIMLANAN YEDİ BÖLÜMLÜK BİR
SERİ VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ***

A Seven Episode Series Published in Sebilürreşad in The Context of Turkish-Afghan Relations During the First World War and What It Makes Us Think

Hasan ÇAKMAK **

Öz

Afganistan coğrafyasına Türklerin ilgisi Türk tarihi kadar eskidir. Ancak bu çalışmanın amacı söz konusu uzun geçmişin hikayesini detaylandırmak değildir. Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı yıllarında Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti (halifesi) ve Türkiye Türkleri ile olan gönül bağlarının, yerinde gerçekleştirilen gözlemlere dayalı olarak bir dergi sütununa yansımaları paylaşılacaktır. Savaşın arifesinde ve başlamasından sonra Osmanlı hükümetinin izlediği politikanın da bir yansıması olarak Osmanlı basınında Asya Müslümanlarına ilgi ziyadesiyle artmış ve çeşitli gazetelerde birçok yazı kaleme alınmıştır. Bu bağlamda dönemin önemli yayın organlarından biri olan Sebilürreşad’da Afganistan ve Asya Müslümanları ile ilgili pek çok yazı kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de Muharriri Türkistanlı Abdürreşid İbrahim olan ve bir seri şeklinde yedi sayı devam eden “Cihad ve Ālem-i İslam” başlıklı yazıdır. Bu yazı serisinde Abdürreşid İbrahim, Türkistan ve Buhāra’dan Afganistan, Hindistan ve Hicaz yoluyla İstanbul’a gelen Hacı Kadir Ali Kutlukyar Oğlu ile gerçekleştirdiği mülakat vasıtasıyla, Türkistan ve özellikle de Afgan halkının, halife tarafından ilan edilen cihada dair düşüncelerini okurlarına aktarmıştır. Bu mülakat, Afgan halkının Osmanlı padişahı ve halifeye muhabbeti bakımından önemli muhtevaya sahip olduğu için derginin “Afganistan” konulu bu sayısı bakımından anlamlı olacağı düşüncesiyle metne sadık kalınarak aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Sebilürreşad, Halife, Cihad, İslam Dünyası, Osmanlı Devleti.

Abstract

The interest of Turks in Afghanistan geography is as old as Turkish history. However, the purpose of this study is not to detail the story of this long past. In this study, the reflections of the affectionate ties of the Muslims of Turkistan, Afghanistan and India with the Ottoman State (caliph) and the Turks of Turkey during the First World War will be shared in a journal column based on on-site observations. As a reflection of the policy followed by the Ottoman government on the eve of the war and after its start, the interest in Asian Muslims increased in the Ottoman press and many articles were written in various newspapers. In this context, many articles about

* Geliş Tarihi / Received: 11.06.2022, Kabul Tarihi / Accepted: 16.06.2022. DOI: 10.34189/asyam.6.1.008

** Bilim Uzmanı (Tarih), Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İdari Personeli, hcakmak@tccb.gov.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-8480-7300>

Afghanistan and Asian Muslims were written in Sebilürreşad, one of the important publications of the period. One of them is the article titled “Jihad ve Alem-i İslam”, which is written by Abdürreşid İbrahim from Turkistan and continues in seven issues in the form of a series. In this series of articles, Abdürreşid İbrahim shared the thoughts of the people of Turkistan and especially the Afghani people about the jihad declared by the caliph, through his interview with Hacı Kadir Ali Kutlukyar Oğlu, who came to Istanbul from Turkistan and Bukhara via Afghanistan, India and the Hejaz. Since this interview has an important content in terms of Afghani people's love for the Ottoman Sultan and the Caliph, it was transcribed faithfully with the thought that it will be meaningful in terms of the “Afghanistan Special Issue” of the magazine.

Keywords: *Afghanistan, Sebilürreşâd, Caliph, Jihad, Islamic World, Ottoman Empire.*

Giriş

Türkistan ve Güney Asya coğrafyası Türklerin ata yurdudur. Türkler bu geniş coğrafyada tarihin en eski devirlerinden beri etkin bir beşerî unsur olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca bu coğrafyada kurdukları irili ufaklı devlet teşkilatlarıyla 19. Asra kadar daima hâkim unsur olmayı başarmışlardır. Özellikle 19. asırdan itibaren emperyalist güçlerin bölgede yürüttükleri istila, sömürge ve kültür baskıları, geride bıraktığımız iki asrı aşkın bir süredir Türkistan ve Afganistan Türklerine ve Müslümanlarına oldukça sıkıntılı süreçler yaşatmıştır. Özellikle 19. asrın ikinci yarısında İngiltere ve Çarlık Rusya'sının bölgede yürüttüğü sömürgecilik ve istila mücadelesi bütün Türkistan ve Güney Asya halklarına ağır bedeller ödetmiştir. Bu travmanın ardından 20. asrın başında, yine sömürgeci devletlerin kendi aralarında verdikleri emperyalist mücadele sonunda başlattıkları I. Dünya Savaşı, Türkistan ve bütün Asya halkları için sıkıntılı sonuçlar doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş döneminde Afganistan'da da Türk siyasi teşekküllerinin etkisi devam etmiştir. Gerileme ve dağılma sürecinde ise iki ülke halkları arasında din-soy ve tarih-kültür temelli gönül bağları bulunsa da bu yakınlık etkili bir siyasi birlikteliğe dönüşmemiştir. Ahmet Şah Dürrânî (1748-1772), Afganistan'da Millî Afgan Devleti'nin temellerini atarken (Saray, 1988: 405), Horasan hâkimiyeti hususunda İran yönetimiyle yürüttüğü mücadelede zorlanınca müttefik arayışı içine girmiştir. Bu maksatla 1762 yılının bidayetinde Osmanlı idaresine elçisi aracılığı ile gönderdiği mektubunda birlikte hareket ederek İran'daki idareyi ortadan kaldırmayı teklif etmiş ise de zamanın Osmanlı Padişahı III. Mustafa bu teklife olumlu bakmamıştır (Saray, 1984: 7).

19. asrın son çeyreğinde Afganistan'a bir seyahat gerçekleştirerek gözlemlerini seyahatnamesine kaydeden Ahmed Hamdi, Afgan halkının Osmanlı Padişahı-Halifeye bağlılığını “... birçok asırlardan beri istiklâliyet üzere yaşayıp şecâat ve besâletleriyle beraber vatanperverliklerinin evsâfı (özellikleri) ile tarih-i milel-i mâlâmâl (milletler tarihini dolduran) ve Hindikuş silsile-i cibâlî (dağ silsilesinin) tepelerinde Lâ İlâhe İllallah Muhammedün Rasûlullah narasıyla i'lâyı kelimetullah eden altı yedi milyon kadar bir cemiyet-i İslamiye emirinin, Hilâfet-i Mukaddese-i İslamiye cânib-i âlîsine (kutsal İslam Halifesi yüksek makamına) olan hulûs ve hususiyet-i kâbilesinden (samimiyet ve noksansız bağlıktan) dahi bir nebzecek olsun beyan etmek icap eder” (Ahmed Hamdi, 1300: 265) sözleriyle ifade etmiştir. Afgan halkının inançları doğrultusunda Halifeye; dolayısıyla Osmanlı padişahına oldukça samimi duygulara sahip oldukları hem Ahmed Hamdi Bey'in kayıtlarından hem de ondan takriben 40 yıl sonra gözlemlerini *Sebilürreşad*'a aktaran Türkistanlı Hacı Kadir Ali'nin ifadelerinden gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Afgan halkının ve yöneticilerinin Osmanlı Padişahı-Halife ve Türk halkına karşı olan samimi muhabbetini, 1907 yılında Mısır'dan Afganistan'a seyahat ettiğini ifade eden Mehmet Fazlı adında bir Osmanlı seyyahının seyahatnamesinde de görmek mümkündür. Bu seyyah eserinde ayrıca son dönemde Osmanlı ülkesinde yaşanan siyasi ortamdan dolayı yurt dışına iltica etmiş, yüksek öğrenim görmüş mesleklerinde başarılı bazı doktor, eczacı, asker, mühendis ve teknisyen kişilerin de vaktiyle Türkiye'de öğrenim görmüş Mahmut Bey Tarzî¹ adlı bir Afgan aracılığı ile Afganistan'a nasıl götürüldüklerini ana hatlarıyla ifade etmektedir (Mehmet Fazlı, 1325: 5-8).

¹ Tarzî'nin; Afganistan'da siyasi dengeleri etkileyecek bir aileye mensup olduğu, bu sebeple Emir Abdurrahman Han zamanında ailesiyle birlikte sürgün edildikten sonra Osmanlı ülkesine geldikleri ve burada uzunca bir süre kaldıkları anlaşılmaktadır (Humayun Hakbin, 2009: 23). Türk modernleşme çabalarını yakından takip eden Tarzî, Habibullah Han zamanında çıkan genel af üzerine ailesiyle birlikte ülkesine dönerek Han'ın yakın çalışma arkadaşlarından biri olunca, Afganistan'da modernleşme çabalarını Türklerle yürütme konusunda onu ikna etmeyi başarmıştır. Daha Sultan II. Abdülhamit zamanından itibaren çeşitli sebeplerle Türkiye'den yurt dışına giden kabiliyetli Osmanlı tebaası Türklerle irtibata geçerek onları Afgan hükümetinin hizmetine katmıştır. Afganistan'da ilk Afgan gazetesi olan ve adı incelediğimiz metinde de geçen *Sirâcü'l Ahbâr-ı Afgânî*'yi neşrederek ülkede modernleşme ve Afgan milliyetçiliği doğrultusunda kamuoyu oluşturma gayreti içinde olmuştur (Jamal, 2019: 44-50; Hocayev, 2002: 352-357.)

Mehmet Fazlı Bey seyahatnamesinde; Afgan hükümetinin hizmetine girerek burada oldukça faydalı işler başaran Osmanlı vatandaşı Türklerle birlikte ziyaretine gittikleri Afgan Emiri Habibullah Han'ın kendilerini kabulü sırasında sarf ettiği şu güzel sözlere yer vermiştir (Mehmet Fazlı, 1325: 93-94):

“Afganistan, Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin bir küçük kardeşi makamında ve siyaset-i şarkiyede (doğu siyasetinde) sağ kolu mesafesindedir. Binaen-aley Afganistan'ın kesb-i kuvvet etmesi (kuvvetlenmesi) Türkiye'nin tezyîd-i sadvet ve şevketine (gücünün artması ve gelişmesi) esbâb-ı asliyeden (temel sebeplerden) biri olabilir. Bu veçhile her Osmanlı'nın böyle mühim bir maksadın husûlü için son dereceye kadar bir hiss-i samimiyet ve hamiyet ile çalışmaları tabiî olup buna emniyet-i kâmilem (tam güvenim) vardır. Asırlardan beri havâb-ı gaflet ve atâlete dalmış akvâm-ı İslamiyenin esef iştimallerine pek ziyade müteessifim (uykuya ve tembelliğe dalmış İslam kavimlerinin durumuna oldukça üzgünüm), biz öyle olmayalım. İslam ve avâlem-i İslamiyenin terakkisi, i'lâsı ve medeniyet-i hakikiye-i İslamiyenin tamam ve tevzi'i için hiçbir himmet ve gayreti deri' etmeyeceğime sizler dahi emin olunuz... (İslam ve İslam aleminin gelişmesi, yükselmesi ve hakiki İslam medeniyetinin noksansız bir şekilde ortaya konması için hiçbir imkânı ve çabayı ziyan etmeyeceğime sizler dahi emin olunuz).”

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya ve müttefiklerinin yanında girmesi, Türkistan Türkleri ve Güney Asya Müslümanları için yeni ve sıkıntılı bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur. Zira büyük ölçüde Rusya ve İngiltere'nin işgali altında olan bu geniş coğrafyada yaşayan Türkler ve Müslümanlar ikircikli bir durumla karşılaşmışlardır. Savaşın tarafı olan devletler başarı elde edebilme uğruna her türlü asimetrik girişimlerden geri durmamışlardır. Bu asimetrik girişimler; gizli istihbarat servislerinin faaliyetleri yanında devletlerin imkân ve kabiliyetlerine göre dinî, ideolojik ve ekonomik nitelikte de olabiliyordu. Osmanlı Devleti'nin 11 Kasım 1914'te İtilaf devletlerine resmen savaş ilan etmesinin ardından halife sıfatıyla Osmanlı padişahı 14 Kasım'da “Cihâd-ı Mukaddes” ilan etmişti. Bu meyanda Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi ile Alman Genel Kurmayının özellikle Afganistan'a yönelik bazı gizli misyon girişimlerinin olduğu bilinmektedir. Bu gizli misyonların amacı; Afgan Emiri Habibullah Han ile irtibata geçmek, İngilizleri Hindistan'da, Rusları da Türkistan'da zor durumda bırakarak Türk-Alman stratejik planını gerçekleştirmek, halifenin cihat çağrısını Türkistan, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarına duyurmak gibi önemli stratejilerdi (Keleşyılmaz, 2012: 1831-1843). Farklı kişilerden oluşan komisyon şeklindeki misyon heyetlerinin girişim ve çabaları tam anlamıyla hedeflenen sonuca ulaşamadı. Zira silah teknolojisi ve mühimmat bakımından yetersiz olduğunu bilen Afgan Emiri Habibullah Han (1901-1919), bu konudaki noksanlıklarını göz önünde bulundurarak Osmanlı padişahı halifenin cihat buyruğunu yerine getirmenin taşıdığı büyük tehlikeleri görüyordu. Taraf olması durumunda güneyden İngilizlerin, kuzeyden de Rusların saldırısına maruz kalabileceğinin ve savaş teknolojisi konusundaki eksikliklerinin Almanya-Osmanlı Devleti tarafından kısa vadede izale edilemeyeceğinin de farkındaydı. Bu şartlar altında o, hissi davranmaktansa mantıklı hareket etmeyi tercih etmiş ve savaş boyunca tarafsız kalmaya özen göstermiştir (Haşimoğlu ve Kavaklı Kundakçı, 2019: 41-46).

Afgan Emiri Habibullah Han'ın bu tutumu savaştan sonraki yıllarda da iki kardeş ülke halkları ve yöneticileri arasında bir sorun teşkil etmemiştir. Savaş sonrası Türkiye'de aleyhlerine oluşan muhalefetin etkisiyle yurt dışına çıkmak zorunda kalan İttihatçı liderlerden Cemal Paşa, çok meşakkatli bir yolculuğun ardından 14 Eylül 1920'de Kâbil'e vararak Afgan ordusuna katkı sağlamayı, onlarla birlikte Hindistan'da devam eden İngiliz varlığına karşı mücadele etmeyi hedeflemiştir (Artunç, 2020: 49-50). TBMM Hükümeti adına Mustafa Kemal Paşa, yeni Afgan Emiri Emanullah Han'la mektuplaşarak Cemal Paşa'nın faaliyetlerinin kendisi ve hükümeti tarafından desteklendiğini bildirerek bu kardeşlik havasının Ankara hükümeti tarafından da sürdürülmek istendiğini ortaya koymuştur (Şimşir, 2019: 27 vd.). Afgan halkı ve yönetimi de I. Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde başlayan Bağımsızlık Savaşını maddi ve manevi olarak sonuna kadar desteklemiş, bu gönül birlikteliği 1921 yılında imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması ile daha etkili

bir hüviyet kazanmıştır. Bu Antlaşma doğrultusunda Türkiye, Afganistan'ın kalkınmasına özellikle askerî ve eğitim alanında yardım etmeyi taahhüt ediyordu. Ayrıca her iki taraf, Doğu milletlerinin tamamının kurtuluşuna ve tam bağımsızlık hakkına sahip olmaları gerektiğini vurguluyorlardı. Her milletin kendi arzu ettiği hükümet şekli ile kendisini idarede serbest olduğunu, Buhâra ve Hîve Devletlerinin istiklalini onayladıklarını açıklıyorlardı (Saray, 1995: 39).

Yaşanmakta olan bu gelişmeler zamanın önemli yayın organlarından *Sebülürreşâd*'da bir Türkistanlı yazar olan Abdürreşit İbrahim'in kaleminden ve yine bir Türkistanlı olduğu belirtilen Hacı Kadir Ali Kutlukyar Oğlu adlı şahsın ağzından bir yazı dizisi halinde 1918 yılında "Cihad ve Âlem-i İslam" başlığı altında yayımlanmıştır.

Cihad ve Âlem-i İslam

"Harb-i Umumide Türkistan ve Buhâra'dan Afganistan, Hindistan Tarıykıyla (yoluyla) İstanbul'a Seyahat"

"Birkaç hafta mukaddem (önce) Daru'l Hilafe'ye (İstanbul'a) gelen Türkistan gençlerinden Hacı Kadir Ali Kutlukyar Oğlu namında bir zat ile bilmünasebe (bir vesile ile) görüştim. Harb-i Umumi ibtidalarında (Dünya harbi başlangıcında) Türkistan'dan mefârakat (ayrılmış) etmiş. Birçok zamanlar Afganistan ve Hindistan'da, bilâhare de Hicaz'da bulunmuş. Oraların ahvâline dair neler görüp işittiğini sordum. Hayli şayân-ı dikkat malûmât (dikkat çekici bilgiler) verdi. Bunları kayıt ile kârîin-i muhtereminin (muhterem okuyucularımın) inzâr-ı (görüşüne) istifadesine vazetmeyi (sunmayı) muvâfık (uygun) gördüm. Birkaç nüsha devam edecek olan bu mülakatı ümit ederim ki muhterem kârîler merak ve ehemmiyetle takip edeceklerdir."

Abdürreşid

Halifenin harbe iştirakiyle hasıl olacak vaziyet hakkında bir musahbe - Halifenin Cermenlerle ittifakı haberininin Türkistan ve Afganistan köylerine kadar intişarı (yayılması) – Muzafferiyet Haberlerinin Müslümanlar Üzerindeki Tesirâtı (etkisi) – Afganistan'da Halifenin Cihad Ferman-ı Hümayunu'na İntizar (bakış, yaklaşım) – Erkek Kadın Bütün Ahalinin Silahlanması – Afganlarda Hissiyât-ı Cenkcüyâne.

"1914 Senesi Kânûnuevvelinin (Aralık) 12'sinde Türkistan'da Fergana vilayetinde Temkân şehriden hareket ederek Afganistan ve Hindistan tarıykıyla Hicaz'a azîmet ettim (yola çıktım), oradan da buraya geldim.

Buhârayı Şerif'e geldiğim zaman ehîbbâdan (ahbaplardan) iki, üç zat ile mülakat ederek bazı umûr-ı husûsiyemin (özel işlerimin) tesviyesi için bir gece belde-i mezbûrede (Buhara'da) kalmak üzere niyet ettim ve ehîbbâdan birinin hanesine müsafir oldum. Memleketimizin usûl-i kadîmesi (geleneği) üzere konakbay yani hane sahibi akşam taâmına (yemeğine) eşraf-ı beldeden birkaç müsafir de davet etmiş bulunuyordu. Esnâyı taâmda (yemek yerken) hoş sohbetler ettik ve muharebe havadisleri söyleştik. Nihayet söz Halife-i Müslimin Hazretleri'nin muharebeye iştirakine intikal etti (savaşa katılıma geldi). Mecliste hazır bulunan Buhârayı Şerif'in ikinci derecedeki maruf (bilinen) Dâ-Molla ... Cenablarına istifta (sohbet başlangıcı) tarzında soruldu:

-Dâ-Molla Hazret! Eğer Halife Hazretlerinin muharebeye iştirakî tahakkuk eder de Harb-i Umumi bir şekil iktisâb ederse Müslümanlara cihad Farz-ı ayn olur mu?

Müderis efendi cevap olarak dedi ki: - Farz-ı ayn olmak için İmamı'l Müslimin'in fermanı tebliğ olunmak şarttır. Eğer Nefir-i âm (genel seferberlik) olursa o vakit 've izâ istenkartüm fenfirû' (bir konuda karar verildiğinde ona uyunuz) nass-ı celili mucibince (ayeti gereği) tebliğ olunmasa da cihad farz olur. Mamafih bugünden itibaren umum İslam alemi için vakit zayi etmeyip, muharebenin kesb

edeceği şekle göre ne gibi vaziyet almak lazım geleceğini düşünmek aklen icab eder. Bunun için vicdan muhakemesi kafidir.

Bunun üzerine Mecliste bulunanlardan bir zat: - Taksir (büyüklerle konuşurken saygı belirten bir söz) dedi, sonra bizim halimiz ne olur? Hususan biz Türkistan Müslümanları tamamıyla Rus hükümeti kahrında bulunuyoruz. Silah elde etmemiz mümkün değil, mümkün olsa bile istimalini (kullanmasını) bilmeyiz.

Dâ-Molla: - Silah istimalini bilmediğimiz için Cenâb-ı Vâcibu'l Vücut Hazretleri (Allah) bizim hiçbir özrümüzü kabul etmez. Zira öğrenmekle emretmiştir. 'el cehlü leyse biözi' kaide-i esasiyedir (bilmemek özür değildir). Rus hükümetinin mümânaati (engel olması) özrü şer'î olabilir mi, olamaz. Bu hususta pek cesaret edip de bir şey söyleyemem.

Diğer biri: - Allah Din-i İslam'a Nusret versin. Bakalım netice ne olur? Bizim Türkistan halkının rehberi içeri Rusya Müslümanlarıdır. Onlar ne vaziyet alırsa biz de ona göre hazır oluruz.

Öteden bir zat: - Dahili işlerde Tatar büyük biraderlerimiz hakikaten bizim daima rehberimiz olmuştur. Allah razı olsun. Rusya dahilinde olacak işlerde biz her zaman onlara istinad (eklemlendik) ettik ve ederiz. Fakat muharebe işinde biz kendimizi onlara kıyas edemeyiz; zira onlar öteden beri Rus ordusunda askerlik etmişlerdir. Elan muharebede bulunuyorlar. Cenab-ı Hak affına mazhar eylesin.

Dâ-Molla: - Küffar ordusunda bulunan Müslümanlar Halife-i Müslimin askeri karşısında buldukları için şeran mazur tutulamazlar; biz o cihetleri sükut ile geçirek daha münasip olur. Muharebe uzun müddet devam ederse bizim halimiz ne olur? Asıl düşünülecek nokta budur. Zira bu cihet çok mühimdir. Rehberlerimiz olmadığı için korkarım ki akıbetimiz husrüdünya ve'l âhire olur (dünya ve ahiretimiz hüsrân olur). Allah saklasın da muharebe devam etmesin.

Ba'de't taâm (yemekten sonra) çay sohbetleri uzun gecenin yarısına kadar devam etti. Muharebe, cihada dair pek çok sözler söylendi. Fakat o vakit zabt olunmadığı cihetle muhafazası mümkün olmadı.

Ben ertesi gün Buhâra'yı terk ettim. 'Cehârcoy' şehrine kadar demir yol seyahati devam etti. İnsan kendi evinde oturuyormuş gibi pek rahat. Ondan sonra gah piyade, gah merkeple büyük zahmetler çekerek 32 günde Kâbil'e geldim. Yollarda her yerde ehl-i İslam umumiyetle muharebe ahvaline dair uzun uzadıya kulaktan gelme havadis ile meşgul. Hemen herkesin ağzında 'Türk Cermen gardaş olmuş, Cermenler halife ile birlikte cenk ediyorlarmış. Her yerde muzaffer olup düşmanlara galip geliyorlarmış' gibi sözler deveran (dolaşmakta) etmekte idi. En ufak köylerde, Kuhistan Cibal-i şahikasında (Kuhistan dağlarının zirvesinde) erkek, kadın çocuklara kadar 'Halife, Cermen' sözleri söylenmekte idi. Posta yok, telgraf yok, lakin her havadis mevcut. Köylerde elden ele dolaşmış, kirlenmiş, parçalanmış '*Sirâcü'l Ahbâr*' Gazetesi (Afganistan'da yayımlanan tek gazete) nüshalarına tesadüf olunuyor.

Ben Kâbil'de A'zam Han (Dost Muhammed Han ailesine mensup bir şehzade) ereğinde (sarayında) bulunuyordum. Burada tamam dokuz ay kaldım. Nefs-i Kâbil'e (Kâbil'in merkezine) her gün Hindistan tarıyıyla (yoluyla) telgraflar muharebe haberleri getiriyordu. Her gün 'Halife, Türk, Cermen' muzafferiyeti havadisi söyleniyor, 'Emir Habibullah Han Hazretleri'ne Halife Hazretleri'nden ferman gelse hemen Müslümanlara cihad farz olur.' diye intizar olunup (beklenip) durmakta idi. '*Sirâcü'l Ahbâr*' her gün bir şey bulup neşreder, Türk, Cermen sözlerini tekrar eder dururdu. Zaten umumiyetle ahali ağzında gazete sütunlarını görmedikleri halde pek çok havadis deveran (dolaşıyordu) ediyordu.

Bir aralık birçok devletlerin düşman tarafına iltihak ettikleri (katıldıkları) söylendi. O sırada '*Sirâcü'l Ahbâr*': 'Türk-Cermen askeri 12 padişahlığa karşı muharebe ediyor, daima muzafferiyet bizim taraftadır.' diye gayet mufassal bir makale neşretti. Bunun üzerine umum Kuhistan halkı artık cihad farz oldu, diyerek kadınlara, kızlara varıncaya kadar silahlandılar. Bilahare bu şâyıya (yayılan haber) büyük nümayişlere (protestolara) sebep oldu. İkinci hafta Halife'den ferman gelmedi, fakat geliyor denildi. Pek ziyade galeyan ve heyecan oldu. 'Şeran Halife'nin emrine intizar lazım gelir' diye ulemadan bir zat imzasıyla bir beyanname neşrettiler de bir parça sükûnet hasıl oldu.

Lakin zaten umumiyetle erkek, kadın müsella (silahlı). Silah maharetinde kadınlar hiç erkeklerden aşağı kalmıyor. Daima nişan talimleri devam ediyor. Nişan talimlerinde birinci mükâfatı alan kadınlar bile var.

Ben bu halleri görünce çok teaccüb (hayret) ettim. Ne çare bizim Türkistan'da erkeklerin bile silah kullanmaktan aciz olduklarını düşünerek fevkalade mahcup ve müteessir oldum. Bazen kendi kendime kusurun esbabını (sebeplerini) arayarak bizi bu derece fezâil ve mezâyâyı insaniyeden (insani özelliklerden) mahrum eden Rus hükümeti istilasını olduğunu ve memleketimizin Ruslar tarafından öldürüldüğüne hükmeder, bu suretle müteselli olmaya çalışırdım. Bazen bu gibi bir mazeretin kabahatimizden daha büyük olacağını düşünerek ağlardım. Bir kadın silah istigmal etsin de bu sünnet-i seniyyeden benim gibi bir erkek neden mahrum olsun? diyerek pek muazzeb oluyordum (üzüntü duyuyordum).

Hülâsa ben dokuz ay zarfında Afganistan'da gayet müessir-i ibretâmiz (çıkarım yapılacak etkili) haller gördüm. Millet umumiyetle müsella (silahlı). Ama yalnız tüfenk ile. Olsun, o da bu gibi ilimden mahrum, maâriften uzak olan milletler için az değildir. Gayet güzel yeni sistem silahları mevcut, behemehâl yalnız tüfenk de olsa erkek ve kadın milyonlarca tüfenk büyük bir kuvvettir" (*Sebülürreşad*, 1918: 32-34).

Cihad ve Âlem-i İslam 2

Yazının devamı olan *Cihad ve Âlem-i İslam 2* başlığı altında muharrir, Türkistanlı Hacı Kadir Ali Efendi'ye Buhâra, Türkistan ve Afganistan'ın özelliklerini, Afganistan'da kaldığı süre içinde hanedan aile üyeleriyle nasıl vakit geçirdiğini sormuştur. Muhatabı da kendisine bu soruların cevabını vermiştir. Dolayısıyla bu sayıdaki mülakatta bakış açımızı doğrudan ilgilendiren bir nokta görülmemiştir (*Sebülürreşad*, 1918: 52-54).

Cihad ve Âlem-i İslam 3

“-Kabil'de bulunduğunuz zaman Habibullah Han Hazretleri'ni görebildiniz mi?

-Daima dolaşmakta oldukları cihetle pek çok defalar tesadüf olunurdu. Kendileri gayet serbesttir. Hep yalnız gezer, ale'l ekser (genellikle) otomobil ile yalnız başına Cuma namazına gelirdi. Tam namaz vaktinde gelir, mihraba geçer namaz kıldırır. Birkaç defalar arkasında namaz kıldım.

-Demek Cuma namazında kendisi imam oluyor?

-Evet, asıl Kâbil'de Cuma kıldığı zaman mutlaka kendisi imam oluyor. Yalnız câmide değil, şehirde de daima dolaşır, fabrikalara gider, mekteplere gider, hatta bâzan kendi akrabalarının düğün cemiyetlerine de gidermiş. Bu son vakitlerde yeni açılmış mekteplerin imtihanlarında hazır bulunuyormuş. Bilhassa Türk lisanı dersleri imtihanında bulunmaya itina gösterirmiş.

-Demek oluyor ki Afganistan'da mekteplerde Türk lisanı da tedris olunuyor?

-Evet, Emir-i Sahip Türk lisanı talimatına çok ihtimam ediyor. Yalnız Özbekler arasında değil, umum Afganistan mekteplerinde Türk lisanının tamimine fevkalade keremi verilmekte. Zaten Türk unsuru olan Özbek akvamında lisan-ı Türki lisanı maderdir (Özbek topluluklarında Türkçe konuşulmaktadır). Zannederim Afganistan'da Türkçe tekellüm eden (konuşan) Özbekler nısf (yarısı) derecesinde değil ise de %40 nispetinden aşağı değildir. Buhâra hududunda 'Mezâr-ı Şerif' havalisinden ta Kâbil'e kadar meskûn olan kabâilin kâffesi (kabilelerin çoğunluğu) Özbek'tir. Zaten en cengâver millet Özbek akvamı olduğu cihetle, Afganistan'da bilumum süvâri askeri Özbek'tir. Başka kabâilden de piyade ve topçu askerleri olur, ama Özbekler hilkaten (yaradılıştan) süvâridir. Zaten Abdurrahman Han öyle dermiş: 'Bütün Afganistan isyan ederse terbiye etmek için 10.000 Özbek kâfidir.'

-Âli mektepler (yüksek okullarda) ve medreselerde intizam taht-ı temine (kontrol altına) alınmış mı?

- Zannederim harbiye mektebinden başka âli bir mektep yoktur. Yalnız harbiye mektebi vardır. Muallimleri umumiyetle İstanbul'dan gelmiş Türklerdir. Yeni küşat olunmuş (açılmış) mekteplerin adedi pek çok ise de hep ibtidâi (ilkokul) mekteplerdir. İhtimal ki bazı şehirlerde rüşti (orta) derecesinde mektepler de vardır. Kız çocukların talimine de ehemmiyet veriliyor. Emir-i Sahip Cenapları kendi akrabalarından birini, kızına okuyup yazmak talim etmediği (öğretmediği) için memuriyetten tart etmiş (çıkarmış). Okumak yazmak için umum köylü ahaliyi de bizzat teşvik edermiş. Bazı köy mekteplerinin imtihanında Habibullah Han Cenapları'nın bizzat hazır olduğunu işittim. Hatta bazı çocuklara kendi eliyle mükâfat ve fikrasına ihsan verdiğini söylediler.”

Mülakatın sonraki soruları ve cevapları; Afganistan'ın sanayi durumu, haberleşme durumu, asayiş durumu ve halkın ahlak anlayışıyla ilgili konulardan oluşmakta ve bizim baktığımız cihete şamil açıklamalar bulunmamaktadır. Bu nedenle mülakatın bu kısmının nakline gerek duyulmamıştır (*Sebîlürreşâd*, 1918: 93-94).

Cihad ve Âlem-i İslam 4

“-Afganistan'da bulunduğunuz zaman makam-ı hilafetten cihad ilan olduğuna dair bir malûmât edine bildiniz mi? Bu hususta ne gibi tesirât his olunuyor?”

-Ben Afganistan'a geldiğim zaman zannederim ilan-ı cihad olunmamıştı. Lakin acâyipdir ki herkesin ağzında, her yerde bir hiss-i kable'l vuku (olacağı önceden his etme) gibi cihad ilan olunursa, yahut olunacakmış gibi sözler deveran etmekte idi. Evvelce dahi arz etmiştim, ben Buhâra-i Şerif'te iken bile böyle bir his mevcut idi. Afganistan dahilinde iptida 'Mezâr-ı Şerif'de bulunduğum sırada işittim. (Meşhed'den gelen bir yolcudan naklen söyleniyordu): İstanbul'da Halife-i Muazzam Sultan Mehmet Reşat Han cihad-ı mukaddes ilan etmiş, bütün müminlere gaza farz olmuş, Afgan emirine dahi halifeden ferman gelmiş.

Haberin mevsûk (kanıtlı) olup olmadığı tahakkuk etmemişti. Mamâfih Mezâr-ı Şerif halkı gayet büyük galeyanda idi. Çok kişiler mutlaka cihad farz oldu iddiasında idi.

Taşkurgan, Kunduz taraflarında dahi cihad şâyîâtı (söylentileri) rivâyet olunuyormuş. Bilâhare Kâbil'e geldiğim zaman bütün Afganistan halkının aynı his ile mütehasıs olduklarını tamamıyla müşâhade ettim. Mamâfih mehâfil-i resmîyeye (resmî makamlara) halife tarafından öyle bir ferman tebliğ olunmadığını öğrendim.

1915 senesi Mayıs nihayetlerinde olacak, cihad haberi tekrar kemal-i hararetle (büyük bir yoğunlukla) söylenmeye başladı. Hindistan'da İngiliz ordularında hizmette bulunan Afganlardan bazı efrat (kişiler) İngiliz askerleri arasından firar ederek Afganistan'a gelmişler, halife tarafından resmen cihad ilan olduğunu mevsûk (kanıtlı) ve kati olarak haber vermişler. Bunun üzerine umum Afganistan baştan başa birkaç gün zarfında haberdar oldu. Ve derhal ordular teşkil olunacağı, yeni silahlar tevzi olunacağı, hatta halife tarafından esliha (silahlar) gönderildiği dahi tebşir (müjdelendi) olundu. Herkes düğüne davet olunmuş gibi yekdiğerini tebrik ediyorlar, yüzlerinde bir beşâset (tebessüm) ve sürûr (mutluluk) numâyân (âşikâr) idi.

Maatteessüf (ne yazık ki) Emir-i Sahip tarafından hiçbir şey söylenmiyordu. Nihayet kulaktan kulağa Emir aleyhinde de bazı şeyler söylenmeğe başladı. Hatta bazıları Emir'in İngiliz taraftarı olduğunu dahi iddia ettiler. Bunun üzerine bir nümâyış ihtimali de his olunmuştu. Bilâhare Emir-i Sahip kendilerine resmen halifeden ferman gelmediğini ilan ederek ezhânî (zihinleri) bir derece teskine muvaffak oldular. Kabâilde (kabilelerde) ise galeyan fevkalâde idi. Câmilerde hatipler tarafından Emir-i Sahip'e itaat lüzumuna ve cihadın zamanı Emir-i Sahip tarafından tayin edileceğine dair hutbeler irâd olunarak ahali sükûnete davet edildi. Diğer taraftan da Hindistan'da bütün Müslüman gazetelerinin kapandığı havadisi şâyî oldu (yayıldı). Bunun üzerine halife tarafından cihad ilan olduğunu yazdıkları için İngiliz hükümeti tarafından Müslüman gazeteleri kapanmış ve birçok muharrirler de (yazarlar) taht-ı tevkife (gözültüne) alınmış diye cihad meselesi tekrar alevlendi.

Bu sırada Gürcistan'daki (Garcistan olmalı) kabâil rüesâsı (kabile reisleri) içtima ederek (toplanarak), Peşâver'de bulunan İngiliz valisi Lord'a mahsus elçi ile haber gönderdiler: 'Peşâver'i hemen terk ediniz! aksi taktirde sizi kuvve-i müsliha (silahlı kuvvetle) ihraç ederiz (çıkartırız). Zira Peşâver esasen İslam memleketidir. Mademki siz bizim Müselman gardaşlarımıza bed (kötü) muamele ediyorsunuz, artık bizim memleketimizde işiniz yoktur.'

Aynı zamanda Hindistan'ın her vilayetinden firar eden Müslümanlar Afganistan'a iltica etmekte idiler. Afganistan'da bulunduğum zaman müşâhedâtım (gördüklerim) bana pek büyük ümitler bahş etmiş idi.

Bilâhare, efrenci ayları (miladi aylar) hatırlayamıyorum, Ramazan-ı şerifin nısf-ı ahirinde idi (ikinci yarısında), Halife-i Muazzam Hazretleri'nin memleketlerinden Basra Şehri'ni İngilizler almışlar, Bağdat'a tekarrüb etmekte (yaklaşmaktalar), diye bir havadis şâyi oldu (yayıldı). Bunun üzerine bütün Müslümanlar büyük bir asabiyet ile galeyâna geldiler. 'Artık cihad farz oldu' diye Mûman, Tira, Âfrîdî kabileleri, aşâir-i Peşâver (Peşâver aşiretleri) hududunda vaki Hayber geçidi ağzında İngiliz askerine tecâvüzî bir hareket-i askeriye (askeri saldırı) icra ettiler. Birinci günü büyük bir muharebe olmadı ise de keşif kolları müsâdemeleri oldu. Ben o zaman Âfrîdîler meyânında bulunuyordum. İbtida müsâdeme (vuruşma) vukûu (olayı) Peşâver kurbunda (batısında) 'Çehârse' dedikleri bir mevkie oldu.

Bu vaka üzerine İngilizler Hindistan'dan Mecûsîlerden mürekkep (oluşan) 40.000 mevcutlu bir kolordu sevk ettiler. Zaten Peşâver kurbunda 'Âtak' nam mevki-i müstahkemde (Atak adlı stratejik yerde) 20.000 miktarında daimî bir mevcutları da vardı. Derhal takriben 60.000 asker sevk ederek, Âfrîdîlerin bir daha başkaldıramayacak derecede terbiye olunmaları için Kalkûta'dan kati emirler verildi. Muharebe resmen başladı, Peşâver'de bulunan İngiliz aileleri umumiyetle Hindistan dahiline kaçtılar.

Muharebede Âfrîdîler daima gece baskını yapıyorlardı. Gecelerin karanlıklarından bilistifade gayet muvaffakiyetli baskınlar yaparak büyük büyük telefât verdirdiler. Bir gün İngilizler fırsattan bilistifade iki dağ arasından geçerek sabah erken şafak ile beraber hücum ettiler. İngilizlerin karşısında bulunan Mûmanlar gayrı muntazam firar halinde ricat (dağınık bir şekilde geri çekildiler) ettiler. Bu hali gören İngilizlerin iki ordu askeri dört mitralyöz ile Mûmanları takibe başladı. Mûmanların bazıları silahlarını dahi bırakarak firar ettiklerini gösterdiler. Halbuki ikinci bir tepede gizlenmiş olan Âfrîdîler arkadan İngiliz askerlerinin hatt-ı ricatini (geri çekiliş yolunu) kesmiş bulunuyordu. Tîrâlar da sağ taraftan bir yayılım ateşiyle İngilizlerin üzerine hücum ettiler. Bu hücumda İngilizler asker ve zabıt olarak iki bini mütecâviz (geçen) kayıp verdiler. Yalnız üç İngiliz zabiti kurtula bildi. Bundan sonra İngilizler birkaç defa toplarının himayesi altında muharebe ettiler ise de neticede hep az-çok telefât ile çekilmek mecburiyetinde kaldılar.

O sıralarda idi, İslambol Halifesi Sultan Hazretleri tarafından vekalet-i mahsusa ile Gâzi-i İslam Enver Gazi Hazretleri'nin, bâ ferman-ı padişâhî İran tarikiyle (Enver Paşa'nın padişah fermânıyla ve İran üzerinden) Afganistan hududuna geldiği rivayeti şâyi oldu (haberi yayıldı). Bu haber pek çabuk tevsî etti (yayıldı). Bu haber üzerine artık eline silahı alan Âfrîdîler ordusuna iltihak etti. Bu haber şâyi olur olmaz Hindistan dahilinde binlerce adam firar ederek Afganistan'a geldiler. Hatta 'Dehlî'de resmî İngiliz mektebinde bulunan talebeden de birçok Hintli gençler firar ederek geldiler. Bunları gözümle gördüm. Birkaç talebe ile bizzat da görüştüm. Fevkalade bir heyecan mevcut idi.

İngilizler bu hali görünce, artık bunlar ile uğraşmak gayr-ı kâbil (imkânsız) olduğunu idrak ettiler zan ediyorum, derhal Hindistan ulemasından bazı adamlar gönderdiler, Kûhistan kabâilini sulha davet ettiler, külliyyetli paralar sarf ile işi sulha bağladılar. İşte cihad hakkında benim gördüğüm tesirât.

-Bu kabâil rüesasından bazı adamların isimlerini söyleye bilir misiniz?

-İsimlerini pek de söyleyemem, ihtimal ki isimlerini söylemek münasip de değildir. Mamafih Mûman'da 'Molla Kûhistânî' namıyla maruf bir zat vardır ki, bu adam pek büyük bir nüfuza maliktir. Âdeta resmen bir hükümdar gibidir.

Afganistan'da umumiyetle az-çok servete malik olan adamlara (han) derler. Bu hanların kendilerine göre mevkillerinde bir derece nüfuzları cârîdir (geçerlidir). Lakin asıl büyük, maruf (bilinen) ve nâfizu'l kelim (söz sahibi) olanları: Mevlevî Sahip, Molla Kûhistânî, Meyân Sahip gibi namlar ile yâd olunurlar ve bunların her birinin gayet büyük kuvvet ve nüfuzları vardır. Eskiden bunların o kadar ehemmiyetleri yokmuş, ekseriyetle kendi aralarında yek diğeri ile muharebe ederek mukâtele (katliam) ederlermiş. Fakat şimdi umumiyetle kabâil rüesâsı (kabile reisleri) birleşmiş, aralarında sıkı münasebet peydah etmişler, âdeta federasyon şeklinde bir devlet haline gelmiş gibidirler” (*Sebilürreşâd*, 1918: 130-131).

Cihad ve Âlem-i İslam 5

“-Âfrîdî, Mûman, Tîrâ kabâili ile Afganistan arasında bir alaka ve irtibat mevcut mudur? Ne gibi münasebet bunları yek diğeri raptediyor?”

-Esasen Âfrîdî, Mûman, Tîrâ kabileleri Afganistan ile Hindistan arasında bulunurlar. Ahalisi de umumiyetle Müslümandır. Nim (yarı) göçebe ve nim medeni tarzda hayat geçirdikleri cihetle ne Afganistan'a ve ne de Hindistan'a merbuturlar (bağlı). Adeta serbest ve hususi bir hayat-ı siyasiyeye malik bulunuyorlar. Kabâil rüesâsı (kabile reisleri) tazminat kabilinden her sene İngilizlerden muayyen (belli) bir tahsissat (ödeme) aldıkları gibi, Afganistan Emiri tarafından da maaş tarzında tahsis olunmuş mahiye (aylık) ikramiyeleri vardır.

Kabâil arasında umûr-ı idare (idare işleri) ve gaza (hukuk) tamamen kendilerine aittir. Ahkâm-ı şeriyeye (şeri hükümlere) muvafık (uygun) surette mahalli meşâyih (yerel şeyhler) tarafından idare olunur. Tam manasıyla müstakil bir idare-i mahalliyedir (yerel yönetimdir).

Mevkî-i coğrafyaları (coğrafi konumları) Celalâbâd ile Peşâver arasında kâin (bulunan) cibâl-i şahikadan (yüksek dağlardan), mürur ve ubûru (geçiş noktaları) gayet mahdut geçitlerden ibarettir, adeta iki memleket arasında bir sedd-i yecûc ve mecûc (yecûc-mecûc engeli) denilse caizdir. Aşîrin malumatı olmaksızın bir tek neferin bile bir taraftan diğeri taraf geçme ihtimali yoktur.

Aşâir-i mezkûrenin (zikredilen aşiretlerin) İngilizlere olan adâvetleri (düşmanlıkları) esasen dini olmakla beraber, son zamanlarda İngiltere hükümeti tarafından Hindistan'da reva görülen mezalim ve tecavüzâta karşı Hintlilerin feryatları tesiriyle olacak, gayet bâriz bir surette silsî bir tarz-ı husumet şeklini de ihraz (zincirleme bir düşmanlık şeklini almıştır) etmiştir. Hele İngilizlerin makam-ı hilafete karşı ilan-ı harp ederek arz-ı Irak'a (Irak topraklarına) tecavüzlerini işitir işitmez bütün bu kabileler ictimâ ettiler (toplandılar), öz aralarında mine'l kadîm (eskiden beri) mevcut olan münâfereti (anlaşmazlıkları) izâle ettiler (giderdiler), kendi beylerinde (aralarında) gayet sıkı ve samimi bir uhuvvet (kardeşlik) ve silah arkadaşlığına ahdettiler. Bu suretle açıktan açığa bir ittihad-ı siyasi meydana getirdiler. Bu ittihat neticesidir ki 1915 senesi İngilizlere karşı ciddi bir vaziyet alarak, mukaddemen (daha önce) söylediğim gibi Peşâver üzerine tecavüzî bir nümâyiş-i askerî de yaptılar.

Bu tecavüzlerinde büyük muvaffakiyetler ihraz ettikleri halde sulha muvafık etmelerini tavassut eden ulemanın, şeriata istinat ederek cihadın makam-ı hilafetten henüz tebliğ olunmadığını sebep olarak ileri sürmeleriyle oldu. Şu nokta nazar-ı itibara alınarak mülâhaza olunursa, birinci fırsatta aynı vaziyetin tekrar edeceğine şüphe olunamaz.

Şurada bu meseleye münasip ufak bir vakayı arz etmek isterim: İngilizler ile sulh akdini müteakip Âfrîdîler meyanında bir düğün cemiyetine davet olunmuş idim. Bu gibi cemiyetlerde velime ashâbi (düğün sahibi) serveti nispetinde etraftan üç-beş günlük yoldan insanları davet ederler; binlerce adam toplanır, büyük şenlikler, yarışlar, güreşler olurmuş. Bu defa ise büyük bir cem-ı gafir (kalabalık insan topluluğu) tarafından kurbanlar kesildi, kuranlar, hatimler tilavet olundu (okundu). Bundan sonra halife tarafından cihad müjdesini getirecek adama ikramiyeler olmak üzere bir de bohça teşhir ettiler. Bu

bohçada bir kat elbise ile gümüş saplı bir kılıç bulunuyordu. Orada o anda gördüğüm ahvâl-i ruhiye (duygular) bana öyle bir tesir etmişti ki, o mecliste bulunan erkek kadın son ferdine kadar hepsi hemen kalkıp doğru muharebeye gitmeye müheyyâ (hazır) idiler.

Ben bu halleri gördükçe âdetâ hicaz seferinden vaz geçip bunlara iltihak edeceğim (katılacağım) geliyordu.

-Âfrîdilere mücâvir (sınırdış) bir Kâfristan vardı, orada gayet cengâver, gayet maruf (iyi bilinen) kabâilden Kâfriler vardı; bunlar ne oldular? Bu Kâfrilere ait malumatınız var mı?

-O maruf Kâfristan şimdi Afganistan coğrafya haritası dahilinde Nûristan oldu. Kâfrilerin birçok muharebeleri meşhurdur. Bilâhare Merhum Abdurrahman Han bunlar ile muharebe ederek bütün Kâfristan'ı kendi memleketine ilhak ve ahâlisi ihtida ettikten (din değiştirdikten) sonra umum Kâfrileri Afganistan dahilinde muhtelif vilayetlere sevk ve iskân etti. Afganistan dahilinde mine'l kadim (eskiden beri) Müslüman olan unsurları sevk ederek Kâfristan'a iskân etti. Ehl-i İslam'ın oraya yerleşmelerini müteakip, o mevâkıa (bölgeye) Nûristan namı verildi. Şimdi Afganistan mekteplerinde bu yerler Nûristan tarihi, Nûristan coğrafyası namlarıyla tedris edilmektedir (okutulmaktadır). Kâfristan şimdi tamamıyla bir Müslüman memleketi olmuştur, ahâlisi kâmilen Müslümandır" (*Sebilürreşad*, 1918: 156).

Cihad ve Âlem-i İslam 6

"-Afgan Emiri Habibullah Han hakkında bir fikir edine bildiniz mi? Nasıl adamdır?

-Habibullah Han bir kere tam manasıyla gayet sade bir Müselmandır. Memleketine göre tam manasıyla bir hükümdardır. Memleketi dahilinde nüfuzu bîhak câri (tam etkili) âmir-i mutlakdır. Şeriat-ı Ahmediye ile de âmindir (şeriata uygun işler yapar). Babası merhum Abdurrahman Han Hazretleri'nin vasiyetini harfiyyen icra etmeye çalışmaktadır. Babası merhum zamanında vezir-i a'zam olan Ekrem Han Cenapları bugüne kadar Habibullah Han nezdinde vezir-i a'zamdır. İhtimal ki kendisi büyük bir dehaya malik değildir. Lakin tecrübedîde vüzeraya maliktir (deneyimli devlet adamları). Evliyayı umûr (iş başında bulunanlar) kâmilan bütün manasıyla Özbek adamlardır ('Özbek Adam' ifadesi, Afganistan'da yaşayan umum Türkler için kullanımının yanında bir de asil adam, halis Müslüman anlamında kullanılmıştır).

Mamafih kendisi gayet çalışkan, memleketinin muhafazasına son derece düşkündür. Memleketine tek ecnebi (yabancı) ayağı bastırmaz. Bütün evlatlarını Türkçe terbiye eder. Maiyetindeki doktor, Münir Bey namında İstanbullu bir Türk'tür. Ecnebilere katiyen emniyeti olmadığı cihetle memleketini yalnız Müslüman tebaasının yapa bileceği sanayi ile idare eder. Bütün ehli sanatı dahil-i memlekette yetiştirmek mesleğine son derece âzemdîr (dikkatli, özenlidir). Ecnebi bir muallime ihtiyacı olan bir sanatı şimdilik katiyen terviç etmek istemiyor (ilgi göstermiyor). Bu esasen babası Abdurrahman Han merhumun mesleğidir (uygulamasıdır). Onun vasiyeti mucibince (gereği) Habibullah Han da aynı mesleği takip etmektedir.

Maiyyeti erkânından İsmail Han Cenapları ile bir mülakatımda: Habibullah Han nasıl adamdır diye sormuştum. İsmail Han cevap olarak: 'iman-ı kâmil özbek adam' diyerek iki kelime ile iktifa etti (yetindi).

Ben kendisiyle mülakat etmedim. Fakat sokaklarda gâh piyade olarak gâh otomobilinde daima kendisine tesadüf ederdim. Bir defa camiden çıkarken pek yakın bulunuyordum. Bana bakarak 'Esselamü Aleyküm' diye yüksek sada ile selam verdi. Habibullah Han hakkında bundan fazla bir şey söyleyecek olursam ihtimal hata ederim.

Doktor Münir Bey marifetiyle meydana getirilmiş gayet muntazam bir hastane var. Bir harbiye mektebi var. Bu müessesât (kuruluşlar) bu adamın mesaisine (çabalarına) şehâdet eder (kanıttır). Bunlar gayet mühim müesseselerdir. Bu gibi asr-ı hâzıra münasip (zamanın şartlarına uygun) müesseseleri tedricî (peyderpey) hep Müslüman ile meydana getirmektedir. Harice ihtiyaç göstermek istemiyor. Bu

gâyet tabîi bir hâlet-i rûhiyedir. Memleketi tamamıyla mümtaz ve müstakildir. Milleti hep Müslümandır. Bir taraftan kimsenin tecavüz etmek ihtimali yok. Hülâsa telaş olunacak bir şey yok. Memleket dahilinde milletin ihtiyacı temin olunmuş. Esliha-i lazımasını (gerekli silahlarını), topunu, tüfeğini kendisi tedarik ede biliyor. Zaten o milletin silahtan başka hiçbir şeye ihtiyacı da yoktur” (*Sebîlürreşâd*, 1918: 170-171).

Cihad ve Âlem-i İslam 7

“1915 senesi sonlarında ben Afganistan’ı terk ettim. Hindistan tarikiyle (yoluyla) Hicaz’a azîmet (gitme) maksadıyla Hindistan hududundan evvel Peşâver’e geldim. Peşâver’e hıyn-i vusulümüzde (geldiğimizde) bütün şehir halkı bizi büyük bir memnuniyet ile istikbâl ettiler (karşıladılar). Biz şehir haricinde bu kadar büyük bir cem’-i azîmî (insan topluluğu, kalabalığı) gördüğümüz zaman hayretler içinde kaldık. Bidâyeten (başlangıçta) buraya ne için toplanmış olduklarını anlayamadık. Biz o cem’-i azîme (kalabalığa) tekarrüb ettikçe (yaklaştıkça) onlardan da bazılarının bize doğru hareket etmekte olduklarını görünce hayretimiz daha ziyade arttı. Nihayet karşı karşıya gelince: ‘Hoş geldiniz Hacı Babalar!’ sadaları (sesleri) kulağımıza gelmeye başladı. Bunun üzerine endişelerimiz meserrete mükalib oldu (mutluluğa dönüştü). Bir sû-i niyete maruz kalmadığımız tahakkuk etti (kötülüğe uğramayacağımız anlaşıldı). Kendi kendimize dedik: ‘Bunlar ne kadar Müslüman adamlar ki huccâcı (hacıları) bu derece büyük meserretler (sevinç, mutluluk, güzellik) ile istikbâl ediyorlar (karşıyorlar)’. ‘Esselâmü aleyküm, ve aleykümesselâm, merhaban, hûş amed (selamlaşma, hoşgeldiniz)’ diye müsâfahalara (Müslümanın din kardeşi ile kucaklaşması) başlandı. Bazıları muânaka ediyorlardı (kucaklaşıyorlardı, birbirlerine sarılıyorlardı). Sanki aramızda bin yıllık ahbaplık ve kardeşlik vardı.

Müsâfahadan sonra oturmamız teklif olundu. Hep birden oturuldu. Biz hacılar hep Türkistanlı 16 kişiydik. Herkes kemâl-i sükûtle (uygun bir şekilde) oturduktan sonra ibtida (önce) Hintlilerden bir adam ayağa kalkarak bize beyan-ı hoş âmedîden (hoş geldiniz dedikten) sonra dedi ki:

-Aziz müsâfirler siz Peşâver’de bulduğukça ikâmetgâhlarınız tayin olunmuştur. Siz bidayet-i İslam’dan (İslam’ın başlangıcından) beri bizim kardeşimiz olduğunuz gibi bugünden itibaren de bizim mihmanımızsınız (konuğumuzsunuz). Peşâver’den müfârakatiniza (ayrılışınıza) kadar bütün masrafınız bizim zimmetimize aittir. Şimdiden Peşâver Müslümanlarının sizden bir ricaları var: Buhâra’dan hıyn-i müfârakatinizden (ayrıldığıınızdan itibaren) buraya kadar muharebe hususunda cihâda ait Halife-i İslam ve mücâhidîn hakkında ne gibi malumat ala bildiniz? Cihâd hakkında Emîr-i Sahip’ten (halifeden) ne gibi evâmîr sâdır (buyruklar verilmiştir) olmuştur? Emîr-i Sahip askeri cihada iştirak edecek mi (savaşa katılacak mı)? Bu cemaatin hepsi Peşâver’in her mahallesinden toplanmış Müslüman kardeşlerinizdir, bu hususa dair malûmât (bilgi) vermenizi sizden istirhâm ediyorlar. Herkes hakiki habere müştaktır (gerçek haber arzu etmektedir); sizi kemâl-i meserret (büyük bir sevinç, mutluluk) ve sabırsızlıkla istikbalden (karşılamadan) maksadımız da budur.

Gayet yorgun bulunuyorduk, mamafih (bu durum karşısında) birkaç söz söylemez isek bu kadar ehl-i imânın meyus olacağı (üzüleceği) tahmin olundu. Rufekâmızdan (yol arkadaşlarımızdan) sinnen (yaşça) en büyüğümüz olan ‘Turacan’ Ağa ayağa kalkarak:

-Esselâmü Aleyküm ey din kardeşlerimiz:

Hep birden -Ve Aleykümü’s Selam.

-Siz din kardeşlerimizi görmekle biz de son derece memnun olduk. Bize bu suretle olan iltifatınıza bütün samimiyetimizle arz-ı teşekkür ederiz. Bizim Türkistan’dan müfâratımız pek çok oldu (ayrılmamızın üzerinden çok zaman geçti). Bir haber almak mümkün değil idi. Fakat Afganistan’da bizim müşâhedâtımız (gözlemlerimiz) pek iyidir: Umum (bütün) Afgan halkı cihada müheyyâ (hazır, âmâde), kadınlara varıncaya kadar silâh bedest (kuşanmış) Halife-i Muazzam tarafından gelecek emre muntazır (bakıyorlar, hazır durumdalar) bulunuyorlar. Esas mesele bu kadardır, teferruât (ayrıntı) hakkında Peşâver’de kaldığımız müddetçe, sırası geldikçe marûzâtta (bilgi paylaşımında) bulunuruz.

Umum (herkes) birden 'Allah yensuru's Sultân' (Allah padişahın yardımcısı olsun) diyerek üç defa bağırıldılar, hep beraber şehre geldik, bizleri müsafirhanelere yerleştirdiler.

O gün beni akşam yemeğine Peşâver ağniyâsından (zenginlerinden) Kerim Bahş Sahip hanesine davet etti, Kerim Bahş, bütün Hindistan'ın en büyük ağniyâsındandır. Gayet Müslüman adamdır. Bize çok büyük ikramlarda bulundu. Bu adamın Hindistan'ın büyük şehirlerinde her yerde ticarethaneleri olduğu gibi Cezâir-i Bahr-i Muhît-i Hindî, Afrika, Çin, Japon memleketlerinde dahi büyük ticaret şubeleri var. Akşam yemekte ulemadan (bilginlerden) bir zat ile a'yân-ı memlekette (ülke ileri gelenlerinden) üç kişi bulunuyordu. Yemekten sonra akşam namazını cemaatle edâ ettikten sonra, Halife-i Muazzam Hazretleri'ne ve asâkir-i İslam'a (İslam askerlerine) nusretle (yardım temennisi ile) duâlar olundu. Sonra da akşam sohbeti başladı. O gün telgraflarda halife askerinin Süveyş Kanalı'nı geçtiği havadisi, Hindistan hükümeti tarafından tekzip olunmuştu (yalanlanmıştı). Emin Bahş Sahip, Hindistan hükümetinin tekzipini tekzip ediyor: 'Hiç şüphe yok bu muhakkaktır (gerçektir), bunu ketmetmek (gizlemek) niyetiyle Hindistan hükümeti tekzip ediyor, bu inşallah emr-i vâkidir (gerçekleşmiştir). Bir iki güne kadar inşallah halife askerinin el Kahire'ye duhulü (girişi) haberini alırız.' (Herkes birden İnşallah, İnşallah).

Sonra bizden Afganistan hakkında malumat (bilgi) sordular: Afgan emiri cihada iştirak eder mi acaba? Diyerek sabırsızlıkla Afgan emirinin Hindistan'a hücumuna intizâr ediyorlardı (bakıyorlardı, bekliyorlardı). Ben de Afganistan'daki müşâhedâtımı (gözlemlerimi) söyledim. Bîçare Müslümanlar Afganistan hemen cihâda iştirak etmiş gibi memnun oluyorlardı. Hülâsa o günü akşamı biz Emin Bahş Cenaplarının hanesinde geçirdik. Bütün akşam sohbeti şu cihâd üzerinde geçti. Ben ahvâl-i rûhiyeyi (duygu dünyasını) müşâhade ettikten sonra bütün Hindistan'ın büyük şehirlerini gezmek için kalbimden karâr-ı kat'î (kesin karar) verdim, Peşâver'de beş gün kaldıktan sonra, değil yalnız İslamların, Hindûların da aynı histe olduğuna kanaat hasıl ettim. Umum Hindistan halkı bilâ tefrik (görüş ayrılığı olmaksızın) mezâhib-i halife (Müslümanların Halifesi) ve Cermen askeri bu kere (defa) İngilizlere kat'î (kesin) darbeyi indirecek, şu fırsattan bilistifade bütün âlem-i beşeriyet (insanlık âlemi) İngiliz mezaliminden kurtulacak ve o cümleden Hindistan da istiklâlîyet ihrâz edecek (bağımsızlık kazanacak) kanaati herkese gelmişti.

Ben Hindistan dahilinde bidâyette (başlangıçta) Pencap'ta, Dehli, Sehârenpur, Legnu, Lahor gibi merkezleri dolaşmak niyetiyle pasaportumu kaydettirmek üzere polise müracaat ettim. Komiser bizzat beni yanına çağırıp ve dedi ki:

-Bilmiyor musunuz ki şimdi harp zamanıdır, bir ecnebi (yabancı) hiçbir zaman bu suretle Hindistan dahilinde dolaşamaz. Sizin maksadınız hacca gitmek ise buradan doğru, hiçbir yerde inmemek şartıyla yalnız Bombay'a gidebilirsiniz.

-Ben düşman tebaası değilim. Sizin müttefikiniz olan Rus tebaasıyım. Benim maksadım yalnız Hindistan şehirlerini gezmektir.

-Muharebeden sonra gelir görürsünüz, bize emir böyledir. Ben size kat'î olarak diyorum. Siz Peşâver'den hiçbir yere çıkamazsınız. Yalnız doğru Bombay ve Cidde!...

Bize böyle tehditâmiz bir tavırla muamele etti. Ben tekrar ısrar ettim. Komiser: 'Fazla ısrar ederseniz Bombay'a da gidemezsiniz, Afganistan'a geri yollarım' dedi.

Bunun üzerine meyus olarak (üzülerek) bu fikirden vaz geçtim. Yoksa bir cevelân ederek Hindistan dahilinde biraz mevize (konuşma, vaaz etme) ve teşvikatta bulunmaya tasmmim etmiştim (karar vermiştim). Mâmafih (bu cümleden olarak) insan biraz fedakârlık ederse dolaşa bilirdi. Ben kendi kanaatim derecesinde düşündüm, Hint lisanı bilmediğim cihetle çok istifade olunamazdı. Bir de yalnızdım, bir adam diyâr-ı gurbette ne kadar tesir icra edebilir? Bunları arîz u amik (enine-boyuna) düşündükten sonra Peşâver'i terk ederek Bombay'a gittim.

Bombay'da dahi aynı ahval-i ruhiye hükümfermâ idi (geçerliydi). İslam, Mecûs hep cihaddan bahsetmekte idiler. Burada Osmanlı askerinin Süveyş Kanalı'ndan geçtiği pek mevsuk (kanıtlı) olarak rivayet olunuyordu.

Bombay'da Hicaz'a gidecek vapura intizar ederek (bekleyerek) üç hafta kaldım, şu üç hafta zarfında tabiatıyla harp cephelelerinden her gün bir havadis bulunuyordu. Rusların inhizamını (yenilgisini) pek çok yazıyorlarsa da o cihete o kadar ehemmiyet vermiyorlar, herkes gazete sütunlarında Süveyş Kanalı'nda İngilizlerin inhizamlarını (yenilgisini) arıyordu. İki gün Süveyş'e, Mısır'a ait telgraflar gazete sütunlarında görülmeyince herkes halife askerinin Mısır'a girdiğine hükmetmişti. Ahâli buna o kadar kâni idi ki defâatle İngilizler tezkibe mecbur oluyorlardı.

Herkes asabiyetten (can sıkıntısından) adeta geceleri rahat uyuyamıyordu. Ne oldu ne olacak? Diye herkes, büyük bir sabırsızlıkla el Kahire'nin sükûna intizar ediyordu (düşmesini bekliyordu). İsmailiye, Portsaid Osmanlı elinde olduğuna kimse şüphe etmiyordu.

Şu suretle Hindistan dahilinde hiçbir şey göremeyip yalnız Peşâver, Bombay ahvâline (durumundan) kesb-i itla' ederek (haberdar olarak) pek muhtasar (sınırlı, kısıtlı) bir malûmât ile (bilgilerle) Hindistan'ı dahi terk ettik. Vapur Hindistan sevâhilinden (sahillerinden) açıldı.

Vaporda hüccâc (hacılar) pek az, mecmuu 40-50 Türkistanlı ile birkaç yüz Hintli vardı. Herkesi büyük bir sükûnet istila etti. Hiçbir gûnâ hareket yok. Bir dehşet ve endişe zamirlerde (sorularda) hiss olunuyordu.

Ertesi gün nereden haber alınmış bilmem, vapurda havâdis zuhur etti: Alman donanmasının bir parçası Hindistan sularında bulunuyormuş. Bizim vapura taarruz etme ihtimali varmış. Bunun gibi birçok havâdisler... Delil (kanıt) olarak da vapurun baş direği altındaki yeşil bayrağı gösteriyorlardı. Yeşil bayrak vapurda tüccar ve emtia-i askeriye (askeri malzeme) olmayıp yalnız hacı olduğuna delalet edermiş (işaret).

Üç gün sonra salimen Aden'e geldik. Çok büyük memnuniyet hissettik. Aden'de vapura su getiren Arap söylemiş ki: Irak cephesinde halife askeri gayet büyük muvaffakiyet (başarı) kazandılar. Tafsilatını (ayrıntısını) beyan edemiyorsa da huccac kendi aralarında İngilizlerin 10.000 esir, pek külliyetli telefât (büyük kayıplar) verdiklerini şerh ettiler (açıkladılar). Artık o havadis bize Cidde'ye kadar kifâyet etti (yetti).

Şu suretle biz Cidde'ye kadar salimen geldik, burada ahvâl (durum) pek perişan, çok müthiş idi. Yiyecek-içecek yok, hurma talaşı öğüterek un yapmışlar da ondan ekmeğe benzer bir şey iğmâl etmişlerdi. Onunla def-i cû' (açlık giderenler) edenler pek çok. Deniz sahilinde biraz evvel açlıktan ölmüş lâşebeler (genç kadınlar) göze çarpıyordu. Ölecekler de pek çoktu. Harekete takati olmayan insanlar iskelet halinde bulunuyorlardı. Acaip bir hâlet! Cidde halkı bu kadar zaruret ve sefalet içinde bulunduğu halde hacılardan kimse hiçbir şey istemiyordu. Herkes 'Allah yensuru'l İslam ve'l Müslimin' (Allah İslam'a ve Müslümanlara yardım et) diye yalnız dua ediyorlardı. Mamafih bizim vapurumuzda pek külliyetli erzak bulunuyordu. Hacıların da kendilerine mahsus erzakları çoktu. Herkesin mevcudundan (elinde olanlardan) Cidde fukarasına enam ve ihsan ettiği (bağış ve ihsanda bulunduğu) görülüyordu. Cidde halkı büyük bir memnuniyetle hacılara güzel muameleler ediyorlardı" (*Sebîlürreşâd*, 1918: 225-226).

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı tarihlerde, Buhâra'dan hac farizasını yerine getirmek üzere ayrılarak Afganistan'a giden ve orada uzunca bir süre kalarak savaşın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin de savaşa katılması üzerine bu ülkede yaşananları yerinde gözlemleyerek İstanbul'a uğrayan Hacı Kadir Ali Kutlukyar Oğlu'nun *Sebîlürreşâd*'da yayımlanan mülakatı, Afgan halkının Sultan-Halife'ye bağlılığı ve Türk halkına olan muhabbeti bakımından oldukça önemli tespitler içermektedir. Bu tespitler, konuya dair sonraki yıllarda yapılan bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu gerçeklerle de örtüşmektedir. Zira Hacı Kadir Ali'nin tespitlerine göre Afgan halkı, halifelik makamına olan muhabbeti ve bağlılığına

istinaden Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile resmen savaşa girmesini ve Müslümanların halifesi sıfatına haiz Osmanlı Padişahı Mehmet Vahdettin'in 'Cihad-ı Mukaddes' ilan etmesini son derece önemsemiştir. Afganistan'da Cihad ilanı haberini doğrulamak için çok çaba harcadığı, fakat Afgan Emiri Habibullah Han'ın savaşta tarafsız kalma çabalarından dolayı bu haberin ülkede resmîyet kazanmamasından dolayı Afgan halkının nefret ettiği İngilizlere karşı topyekûn savaşa giremediği vurgulanan diğer önemli bir husus olarak dikkat çekmektedir. Habibullah Han'ın izlediği politikadan dolayı Afgan halkının zaman zaman ona karşı da tepkisini gösterdiği anlaşılmakta ise de bu tepkiler alimlerin ve kanaat önderlerinin devreye sokulmasıyla kontrol altında tutulmuştur.

Mülakatta beklenen cihad haberinin Afgan Emiri tarafından bir türlü teyit edilmemesi ve İngilizlerin Basra'yı ele geçirerek halife topraklarında Bağdat'a doğru ilerledikleri haberlerinin işitilmesi üzerine, Afganistan ile Hindistan hudut hattında yaşayan bazı kabilelerin, kendi mahalli idarecilerinin kararıyla Hayber geçidini kontrol altına alıp Peşâver'deki İngiliz garnizonuna saldırarak bir nevi kendi inisiyatifleriyle cihada başladıkları belirtilmiştir. Ancak bu olayın Afganistan'ın tamamına şamil olması, İngiliz idaresinin harcadığı yüksek meblağlı paralarla ve devreye giren İngiliz taraftarı Hint ulemasının çabalarıyla, bunlardan daha da önemlisi Habibullah Han'ın tarafsız kalma politikasıyla önlenmiştir.

Bunların dışında Habibullah Han'ın Türk'e ve Türkçeye duyduğu muhabbet, ülkesinde yürütülen ıslahat ve medeniyet faaliyetlerini Türk müşavirlerle yürütmek istemesi, samimi bir Müslüman olması, Mahmut Beg Tarzî'nin Türk danışmanları önceleyen tekliflerine olumlu yaklaşarak uygulamaya koyması sonraki yıllarda devam edecek olan yakın ilişkilere zemin oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam I". *Sebilürreşâd*. 15 (366).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam II". *Sebilürreşâd*. 15 (377).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam III". *Sebilürreşâd*. 15 (369).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam IV". *Sebilürreşâd*. 15 (371).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam V". *Sebilürreşâd*. 15 (372).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam VI". *Sebilürreşâd*. 15 (373).
- Abdürreşid İbrahim. (1918). "Cihâd ve Âlem-i İslam VII". *Sebilürreşâd*. 15 (376).
- Ahmed Hamdi. (1300/1882-83). *Hindisitan ve Sivât ve Afganistan Seyahatnâmesi*. İstanbul: Dersâadet Mahmut Bey Matbaası (Dijital Nüsha: İBB Atatürk Kitaplığı, yer no: 915AHM1300 H/1882-1883 k.1/1).
- Artunç, Nevzat. (2020). "Mustafa Kemal Paşa'nın Cemal Paşa Ailesine Sahip Çıkması". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (51).
- Hocayev, Rahmanhoca. (2002). "Afgan Aydını ve Yazarı Mahmut Tarzî ve Osmanlı-Türkiye". *Özbek Türkçesinden Aktaran: Osman Mert. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (20).
- Hamşioğlu, Oğuz ve Kavaklı Kundakçı, Sibel. (2019). "Afganistan'da Millî Uyanış Dönemi ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri". *Çankırı Kara Tekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 10 (1).
- Humayun Hakbin. (2009). *Afgan Modernleşmesinde Mahmut Tarzî'nin Rolü ve Türkiye ile İlişkisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Jamal, Ziyauddin. (2019). *Habibullah Han'ın Modernleşme Çabaları Üzerinde Türklerin Etkisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

Keleşylmaz, Vahdet. (2012). I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Afganistan'a Yönelik Girişimleri, 38. *ICANAS- Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri (10-15 Eylül 2007) Kitabı-IV*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Mehmet Fazlı. (1325/1907). *Resimli Afgan Seyahati*. İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan (Dijital Nüsha, İBB Atatürk Kitaplığı, yer no: 915.81 MEH 1325 H/1907 k.1/1).

Saray, Mehmet. (1984). *Türk-Afgan Münasebetleri*. İstanbul: Veli Yayınları.

Saray, Mehmet. (1988). "Afganistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.

Saray, Mehmet. (1995). *Atatürk ve Türk Dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Şimşir, Bilal N. (2019). *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.